

Ernestyna Szpakowska-Loranc (eszpakowska@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-6182-5167>

Katedra Urbanistyki i Architektury Struktur Miejskich, Wydział Architektury,
Politechnika Krakowska

Narracja idealnych miast religijnych. Przykłady historyczne

The narrative of ideal religious cities. Historical examples

Streszczenie

Artykuł analizuje narrację religijnych miast idealnych w celu odnalezienia powiązań pomiędzy wybranymi przykładami i utworzenia charakterystyki rozwiązania modelowego: Freudenstadt i Christianopolis, redukcji jezuickich i Zion City. Autorka bada narrację urbanistyczną i wybrane elementy architektoniczne na podstawie zdobytych opisów, dokumentacji rysunkowej i opracowań krytycznych różnych autorów. Zwraca szczególną uwagę na lokalizację budowli sakralnych, obrys i układ miasta, sylwetę, formy architektoniczne.

Słowa kluczowe: miasto idealne, narracja urbanistyczna, redukcje jezuickie, Freudenstadt, Christianopolis, miasto Zion

Abstract

The article analyzes the narrative of religious ideal cities to find connections between selected examples and characterize the model solution: Freudenstadt, Christianopolis, Jesuit Reductions and Zion City. The author examines the urban narrative and selected architectural elements, possible to study on the basis of the found authors' visions and critical studies: the location of religious buildings, the outline and layout of the city, the silhouette, and architectural forms.

Keywords: ideal city, urban narrative, Jesuit Reductions, Freudenstadt, Christianopolis, Zion City

1. WPROWADZENIE

Religia katolicka jest uznawana za istotny element kreowania struktury miast w czasach historycznych. Tę tezę potwierdzają m.in. Spiro Kostof (1991) i Henri Lefebvre (1991). Co więcej, wpływ religii na przestrzeń miasta jest niezależny od faktu, czy w danej epoce panujące poglądy oraz rzeczywistość polityczno-społeczna opierały się na przekonaniach religijnych, czy przeciwnie. Kostof (1991) w sposób zdecydowany podsumowuje to zagadnienie, uznając miasto za układ odzwierciedlający „wiarę i władzę”.

Już od czasów powstania pierwszych ośrodków miejskich kreowanie przestrzeni urbanistycznej towarzyszyło formowaniu struktur władzy świeckiej i kościelnej oraz rytuału religijnego. Miasta starożytne, np. chińskie i indyjskie, tworzone były na podstawie magicznych modeli wszechświata w celu zapewnienia mieszkańcom bezpiecznego, szczęśliwego i harmonijnego życia pod opieką bóstw (Lynch, 1994). Z kolei archetypicznym, średniowiecznym miastem klerykalnym był monaster, w którym biskup dzierżył jednocześnie władzę kościelną i świecką¹. Średniowiecze zapoczątkowało model nowożytnych miast, w których trzy ośrodki władzy stanowiły punkty węzłowe tkanki urbanistycznej: klasztory, gildie oraz kościoły parafialne. Za miasta wyznaniowe, czyli religijne, można uznać ośrodki, których narracja przekazuje chrystocentryczną wizję świata – „duchową i mistyczną, która swoje potwierdzenie znajduje w symbolach porządku kosmologicznego, zespolonego w narracji” (Wierzbicka, 2013: 53). Pierre Lavedan (1941) formułuje genezę, zgodnie z którą miasta religijne to ośrodki stworzone do ochrony przed prześladowaniem. Tezy tej dowodzić miało pojawianie się podobnych licznych obiektów zwłaszcza w epoce kontrreformacji.

Artykuł analizuje narrację religijnych miast idealnych w celu odnalezienia powiązań pomiędzy wybranymi przykładami i charakterystyki rozwiązania modelowego. W badaniach skupiono się na poszukiwaniu narracji urbanistycznej oraz wybranych elementach narracji architektonicznej, możliwych do przeanalizowania na podstawie zdobytego materiału.

1.1. ZARYS PROBLEMATYKI, DEFINICJE PODSTAWOWYCH POJĘĆ

Powiązanie dwóch zagadnień – miast idealnych warunkowanych religią oraz badania narracji ich przestrzeni – stanowi lukę badawczą. Do jej wykazania, oprócz kwerendy piśmiennictwa z dziedziny architektury, przeprowadzono wyszukiwanie pojęć miast idealnych oraz narracji (i terminów pokrewnych) w wyszukiwarce Scopus. Liczby wyników wyszukanych pozycji w dniu 28 maja 2023 r. (tab. 1) potwierdzają zapowiedzianą lukę badawczą. Odnalezionych artykułów jest niewiele, mimo dużej liczby pozycji z dziedziny *Arts and Humanities* na temat: miast idealnych (ok. 1700), utopii (ok. 6200) czy narracji w architekturze (ok. 1400).

¹ Niekiedy wprowadzając zarządzanie wręcz militarne w poczuciu zagrożenia anarchią i pokusami życia świeckiego, o czym pisze Mumford (1961).

Tabela 1. Wyniki wyszukiwania analizowanych pojęć w naukowej bazie danych Scopus, wykonane 28 maja 2023 r. Oprac. aut.

Wyszukiwanie	Liczba wyników	Liczba wyników dotyczących zagadnień architektoniczno-urbanistycznych
TITLE-ABS-KEY (ideal AND city, AND religion, AND narrative)	16	2
TITLE-ABS-KEY (ideal AND city, AND religion, AND storytelling)	0	0
TITLE-ABS-KEY (utopia, AND religion, AND narrative, AND architecture OR urban)	2	0

Jednocześnie połączenie pojęć miasta idealnego i narracji w architekturze oraz urbanistyce jest wyraźnie obecne w procesie kreowania przestrzeni i następuje już w warstwie koncepcyjnej. Można powiedzieć, że wizje miast idealnych jako utopijne koncepty przelane na papier za pomocą słów lub rysunków (albo obu tych środków wyrazu) są narracją w czystej postaci – niczym nieograniczonym wyrazem idei twórcy. Charakterystycznym czynnikiem jest natomiast brak jednoznacznie przyjętej, określonej definicji obu tych pojęć (m.in.: Zarębska, 1971; Rosenau, 1972; Eaton, 2001).

Na podstawie odnalezionych w dyskursie architektoniczno-urbanistycznym definicji miast idealnych (m.in.: Gutkind, 1969; Rasmussen, 1969; Zarębska, 1971; Rosenau, 1972; Whittick, 1974; Eaton, 2001) miasta idealne w niniejszym opracowaniu należy rozumieć jako całościowe wizje organizmów urbanistycznych „na surowym korzeniu” – jednostki o możliwie najdoskonalszej organizacji przestrzeni, w których formy przestrzenne odpowiadają organizacji życia mieszkańców, maksymalnie bliskiej ideałom twórcy i jego epoki: politycznym, gospodarczym i społecznym. Opisane przykłady zostały dobrane według tych właśnie kryteriów².

Przyjęte w niniejszych badaniach pojęcie narracji w architekturze i przestrzeni miejskiej przeniesione jest z nauk humanistycznych i traktuje narrację jako element wiążący trzy ogniwa: przestrzeń architektoniczną, strukturę miasta (lub historię) i użytkowników. Podstawą tego systemu jest trójkąt Peirce’a: znak, obiekt i interpretant (Austin, 2020). Architektura przenosi treści przez formy, kolory, grę światłocienia, wymiary i skalę elementów oraz materiały, które wspólnie generują wydarzenia i atmosferę oraz przekazują relacje społeczne i cele kulturowe (Psarra, 2009; Austin, 2020). W ten system wpisane są także cechy środowiska zbudowanego, takie jak temperatura, ruchy, dźwięki, zapachy

² Autorka sformułowała powyższą definicję oraz wyselekcjonowała i wstępnie przebadła analizowane przykłady w pracy doktorskiej, pt. *Architektura miasta idealnego*, obronionej w 2011 r. na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki, promotor: prof. Dariusz Kozłowski (Szapowska, 2011).

oraz inne semiotyki, np. lingwistyczna, literacka i graficzna. W narracji architektonicznej pojawiają się także tzw. przekazy eksplicytnie: opisy, tablice upamiętniające, proponowane przechadzki, przewodniki audio itp. (Ryan, Foote i Azaryahu, 2016; Kaczmarczyk, 2017). Według Tricii Austin (2020) miasta mają duży potencjał narracyjny, wzmacniany przez działania władz i media. Nigel Coates (2012) natomiast uważa, że miasta ogólnie składają się z warstw narracji. W przeciwieństwie do narracji literackiej bądź filmowej narracje przestrzeni miejskiej nie są jednak linearne, a możliwe jest w nich wybranie jednej z wielu „ścieżek zdarzeń”, co skłania niektórych badaczy do zaprzeczania istnieniu narracji w architekturze (Rakatansky, 1992).

1.2. STAN BADAŃ

Charakterystyki poszczególnych religijnych miast idealnych odnaleźć można w interdyscyplinarnych pracach na temat „miasta idealnego” – z dziedziny architektury i urbanistyki, a także m.in. literatury, historii, filozofii, politologii, socjologii. Są to np. teksty źródłowe przedstawiające autorskie wizje Christianopolis Andreaego (1619) i City of Zion (Syjonu) Josepha Smitha (1833) czy artykuły i monografie ujmujące możliwie całość zagadnienia, m.in. Helen Rosenau (1972), Lewisa Mumforda (1973) i Ruth Eaton (2001).

Symbolika chrześcijańskich świątyń z kolei analizowana jest przez architektów, historyków sztuki i teologów, np. Dorotheę Forstner (1990), Jeana Haniego (1994), Romana Walczaka (2011) czy Beatę Malinowską-Petelenz (2018). Takie działanie związane jest blisko z analizą narracji architektury sakralnej. Wymienieni autorzy nie wpisują swojego badania w pole studiów narracji architektonicznej, nie prowadzą także poszukiwań w urbanistyce *per se* (choć niekiedy poruszają wątki fragmentów przestrzeni miasta). Konieczne jest zatem uzupełnienie stanu badań na temat narracji w urbanistyce.

Uznając za Elżbietą Niezabitowską (2014), że dyscyplina architektury dalej znajduje się na etapie poszukiwań swojego aparatu badawczego, czerpiąc z metod innych dyscyplin, można poszukiwać metodyki analizy narracji architektonicznej w studiach opublikowanych m.in. przez Psarrę (2009), Coatesa (2012) i Austin (2020), pokazujących także tło badań narracyjnych zarówno przestrzeni budynków, jak i miast. Na gruncie polskim monografię o tej tematyce napisała Anna Wierzbicka (2013), skupiając się właśnie na miejscach świętych i komemoratywnych.

Natomiast artykuł definiujący pojęcie narracji w architekturze opublikował Wojciech Bonenberg (2007). Z kolei Andrzej Niezabitowski (2016) w ogóle kontestuje istnienie narracji w dziedzinie architektury, wysuwając wniosek, że jej „właściwego miejsca [...] należy upatrywać w obszarze zaawansowanej intelektualnie krytyki architektonicznej, dydaktyki oraz na dobrym poziomie publicystyki”.

2. METODA

W niniejszych badaniach przyjęto metodę analizy krytycznej projektów idealnych miast, zakwalifikowanych jako przykłady utopii warunkowanych religią katolicką: niemieckiego Freudenstadt projektu Heinricha Schickhardta (XVII w.), wizji Christianopolis Johanna Valentina Andreaego (XVII w.) (zob. Andreae, 1619), jezuickich redukcji (XVII w.) oraz Syjonu, wizji Josepha Smitha (XIX w.). Dobrano przykłady przeanalizowane już przez autorkę w trakcie wcześniejszych badań (Szpakowska, 2011), przestudiowano rysunki oraz opisy twórców, a także późniejsze interpretacje. Na podstawie wybranych teorii narracji w architekturze (m.in.: Wierzbicka, 2013; Austin, 2020; Griffiths, 2021) oraz teorii przestrzeni urbanistycznej i społecznej (Lefebvre, 1991) przeanalizowano dokładnie kwestię narracji.

3. WSTĘPNA CHARAKTERYSTYKA PRZYKŁADÓW

I

Miasto Freudenstadt, realizowane od 1599 r. na terenie Badenii-Wirtembergii na południowy zachód od Stuttgartu, zgodnie z jedną z hipotez zostało założone dla protestanckich uciekinierów z Salzburga³, co zapewnia mu status idealnego miasta religijnego. Założenie planowane dla 3500 mieszkańców⁴ jest dziełem jednego z pierwszych renesansowych architektów niemieckich, Heinricha Schickhardta, który w poszukiwaniu idealnego planu dla Fryderyka I Wirtemberskiego przygotował różne wersje miasta. Projektowane miasto o kwadratowym obrysie miało być ograniczone fortyfikacjami z narożnymi bastionami. Autor zamierzał utworzyć racjonalną przestrzeń, warunkowaną polityczno-społecznymi realiami. Rosenau (1972) wiąże ostateczny plan Freudenstadt z wizjami miast idealnych Albrechta Dürera (1527), a zwłaszcza kwadratowym planem miasta z kościołem w narożniku placu, a także z Christianopolis Andreaego (przedstawionym jako następnym przykład).

Freudenstadt nie zostało zrealizowane w całości. Nie zbudowano siedziby księcia Wirtembergii, zastępując ją ratuszem na płycie rynku. W trakcie II wojny światowej miasto zostało bardzo zniszczone, jednak później odbudowano jego centralną część wraz z rynkiem i kościołem.

³ Niektóre opracowania podają jednak inne idee przyświecające założeniu miasta. Erwin Gutkind (1969) pisze, że zostało ono ufundowane jako osada górnicza.

⁴ Obecnie Freudenstadt zajmuje teren prawie 9 tysięcy hektarów, a jego populacja wynosi ok. 23 tysiące osób (Landkreis Freudenstadt, 2019).

II

Christianopolis zaprezentowane zostało w 1619 r. jako utopijna wizja protestanckiego teologa i pisarza niemieckiego Johanna Valentina Andreaego (1586–1654). Jego powieść, pt. *Rei publicae Christianopolitanae descriptio* (wyd. 1619), prezentująca w klasyczny sposób wizję idealnego miasta na wyspie „nigdzie”, opisuje mieszkańców żyjących „w wierze religijnej i pokoju najwyższego porządku” (Mumford, 1973: 83). Miasto dla populacji ok. 400 osób to założenie o kwadratowym obrysie o boku 700 stóp i radialnym układzie urbanistycznym, w którym zabudowa miała zostać zlokalizowana w centralnie rozmieszczonych kwadratach.

III

Jezuickie redukcje (*reducciones*), powstające w pierwszej połowie XVII w. na terenach Ameryki Południowej, w prowincjach Guayará, Itatim i Paraná (obecnie teren Brazylii, Argentyny i Paragwaju), to 30 początkowo katolickich osad, a potem miast liczących łącznie ok. 100 tysięcy mieszkańców (w jednym osiedlu mieszkało średnio 3,5–5 tysięcy osób, a w niektórych 10, a nawet 20 tysięcy) (Jagłowski, 2015). Ich spis, lokalizacje oraz daty powstania pokazują m.in. Sandra Schmitt Soster i Anja Pratschke (2021). Ideowym celem powstawania redukcji była ewangelizacja rdzennej społeczności Guaranów, a porządek dnia zbliżony do zakonnego miał sprzyjać przemianie obyczajowej (Lacouture, 1998). Genezę powstawania osiedli prezentuje Mieczysław Jagłowski (2015), stawiając tezę, zgodnie z którą redukcje w rzeczywistości stanowiły miejsca „wynegocjowanej”, ale rzeczywistej, chociaż ograniczonej wolności i pokoju dla miejscowej ludności.

Można uznać je za miasta idealne w znaczeniu modelu powielanego w różnych miejscach, co robiono według stosunkowo dokładnie opracowanych zasad, zapisanych w *Nuevas Leges* z 1571 r. (Benevolo, 1995). Miały prostokątny obrys oraz ortogonalny układ zabudowy wolno stojącej, utworzonej z lokalnych materiałów: kamienia i drewna. Początkowo kształtowane były jako obozy wojskowe, jednak stopniowo przekształcały się w większe założenia, a czasem całe miasta.

IV

Wizja miasta Nowy Syjon (Zion City) na ziemi amerykańskiej miała zostać objawiona założycielowi Kościoła Jezusa Chrystusa Świętych w Dniach Ostatnich (mormonów)⁵ – Josephowi Smithowi „jako miejsce powtórnego przybycia Mesjasza na przełomie tysiącleci” (Smith, 1833). Rysunki z podpisami i komentarzem, wykonane przez Fredericka G. Williama po konsultacji ze Smithem, obrazują wizję miasta. W internetowym repozytorium Joseph Smith

⁵ Doktrynę i historię powstania kościoła opisuje Wojciech Jakubowski (2005).

Papers Project (www.josephsmithpapers.org) zawartych zostało pięć tablic: pierwotny i skorygowany plan Nowego Syjonu (Smith, 1833; Williams, 1833c) oraz pierwotny i skorygowany plan świątyni – Domu Pana (Williams, 1833a, 1833b) i plan centrum miasta (Partridge, 1833).

Centralna część Nowego Syjonu, zlokalizowanego w hrabstwie Jackson w stanie Missouri, o rozmiarze mili kwadratowej i populacji 15–20 tysięcy mieszkańców, według pierwotnej wersji miała obrys zbliżony do kwadratu i ortogonalny układ zabudowy, otoczonej terenami rolnymi. Koncepcja została ostatecznie zrealizowana w postaci miasta Salt Lake City (od 1848 r.).

4. NARRACJA URBANISTYCZNA PRZESTRZENI IDEALNYCH MIAST RELIGIJNYCH

Najbardziej charakterystyczną cechą miast religijnych jest usytuowanie budynku o funkcji wyznaniowej bądź zespołu takich budynków w centralnym punkcie miasta lub maksymalnie blisko tej lokalizacji oraz kształtowanie sylwety miasta podkreślające jego wagę. Malinowska-Petelenz (2018) omawia kulturowy kod urbanistyczno-architektoniczny miast historycznych, operujący językiem form przestrzennych. Zgodnie z nim religijne wizje miast idealnych zaliczyć można do przestrzeni zawierających pierwszoplanowe obiekty sakralne i definiujących całe miasta.

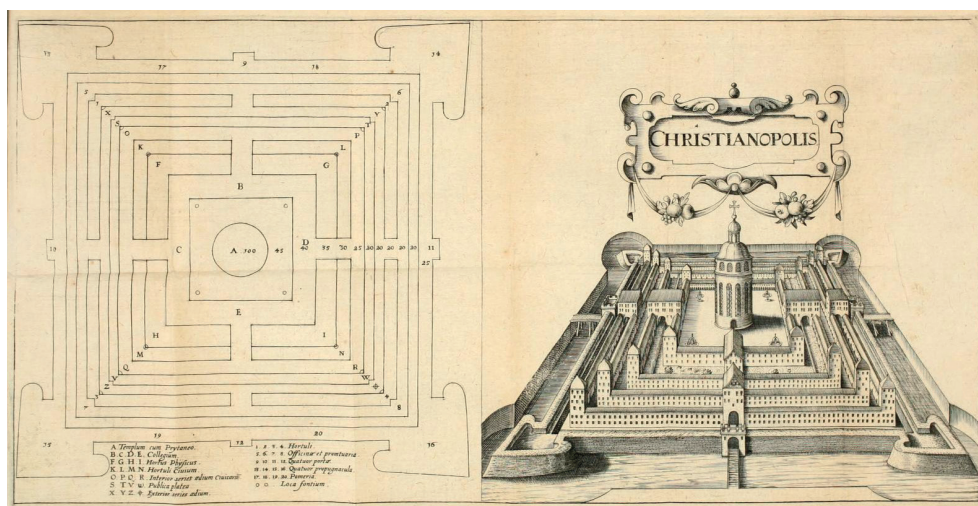
W Christianopolis takim obiektem miała być cytadela, pełniąca jednocześnie funkcje kaplicy i społecznego centrum miasta (il. 1). Inspiracją tutaj miała być wieża świętego Augustyna (Lang, 1952)⁶. W jezuickich redukcjach natomiast kościoły lokalizowano zawsze przy centralnym placu, utworzonym przede wszystkim dla zgromadzeń religijnych.

Z kolei Smith (1833) w centralnym punkcie Syjonu przewidział cały kwartał świątynny jako środkowy z trzech najistotniejszych bloków zabudowy, otoczonych 24 budynkami użyteczności publicznej⁷ (il. 2). Cała linia kwartałów na osi miasta wschód–zachód (do jego granic), do których należą wspomniane trzy, ma prostokątne obrysy i większe powierzchnie od pozostałych, co podkreśla ich wagę. W skorygowanym planie 24 świątynie znalazły się na dwóch, znowu centralnych kwartałach (Williams, 1833c).

Według Bramorskiego „centrum przestrzeni sakralnej to miejsce, w którym pojawia się rzeczywistość transcendentna” (Bramorski, 2002: 157). W tej przestrzeni objawiać ma się rzeczywistość absoliutu, a sfera sacrum wkracza w profanum, co odzwierciedla urbanistyczna narracja miejsca. W religijnych miastach idealnych miejscu przestrzennego zespolenia świętości z laicyzmem pozostałej tkanki miasta nadano znaczenie prymarne, rytualnie lokując je w środku układu.

⁶ Lang (1952) podaje także Miasto Słońca Tommaso Campanelli jako jedno z ideowych źródeł J.V. Andreaego. Campanella wzorował się na obrazie Breughla *Wieża Babel*, opartym na koncepcji Dantego (Rosenau, 1972). Miasto Słońca miało koncentryczny rozkład, w którym siedem kół odpowiadało siedmiu planetom Układu Słonecznego. W centrum znajdowała się okrągła świątynia na kolumnach z wizerunkiem kuli ziemskiej umieszczonym na ołtarzu.

⁷ Podobnie ukształtowany jest zespół kościoła, tabernakulum oraz sali zgromadzeń w Salt Lake City.

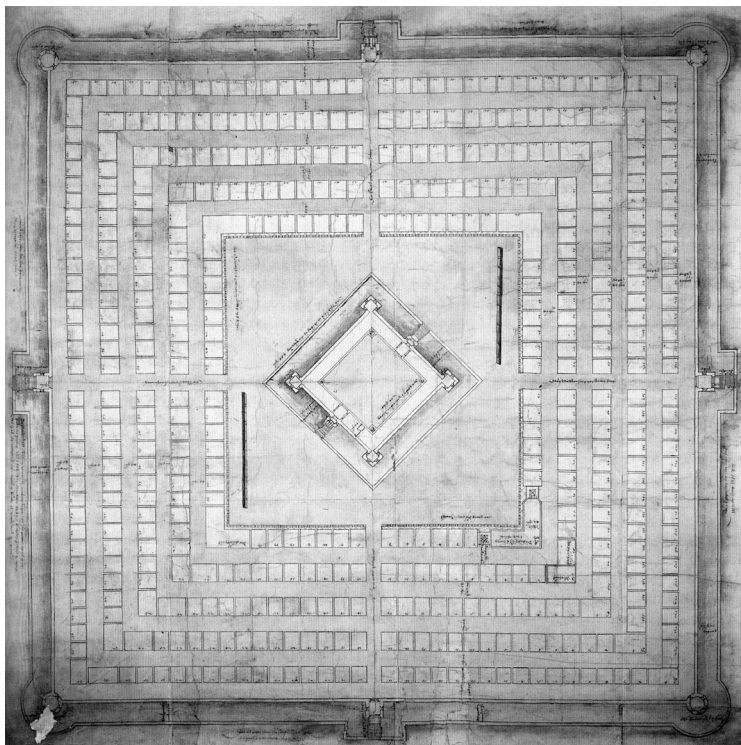
Il. 1. Plan miasta Christianopolis J.V. Andreae, 1619. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_der_Stadt_Christianopolis.jpg [dostęp: 10.06.2023]

Nieco innym przypadkiem jest Freudenstadt (il. 3). Tutaj Schickhardt przewidział najistotniejsze budynki miasta umiejscowione narożnikowo na głównym placu miasta, a w samym jego centrum siedzibę fundatora całości. Ostatecznie jednak zdecydowano się na zastąpienie jej budynkiem ratusza. Natomiast w zrealizowanym mieście ewangelicki kościół zajął jeden z narożników placu (zbudowany w latach 1601–1608). Pozwoliło to na ukształtowanie narracji architektonicznej zgodnie z protestanckim światopoglądem, co zostanie opisane w dalszej części opracowania.

Malinowska-Petelenz (2018), tworząc typologię lokalizacji historycznych modeli obiektów sakralnych w strukturze miasta, wprowadza osiem grup obiektów sakralnych: 1) w pierzei ulicy, 2) na placu, 3) tworzące narożniki i 4) wolno stojące we wnętrzu urbanistycznym oraz 5) na zamknięciach osi urbanistycznych, 6) wpisane w krawędź miasta, 7) jako elementy przestrzeni publicznych i 8) wpisane we wnętrze krajobrazowo-urbanistyczne.

Zgodnie z przytaczaną typologią przykład Christianopolis pokazuje obiekt sakralny wolno stojący we wnętrzu urbanistycznym i jednocześnie umieszczony na zamknięciach wszystkich czterech centralnych osi miasta. Pełni on zatem rolę dominanty – głównej, najistotniejszej w całej przestrzeni miasta. Ma status formy mocnej, także przez fakt, że akcentuje i zamyka perspektywę osi (można nawet powiedzieć, że możliwie najmocniejszej). Jest on przy tym widoczny już od bram miasta, narracyjnie wskazując na dominację w przestrzeni miasta chrystocentrycznej wizji świata.

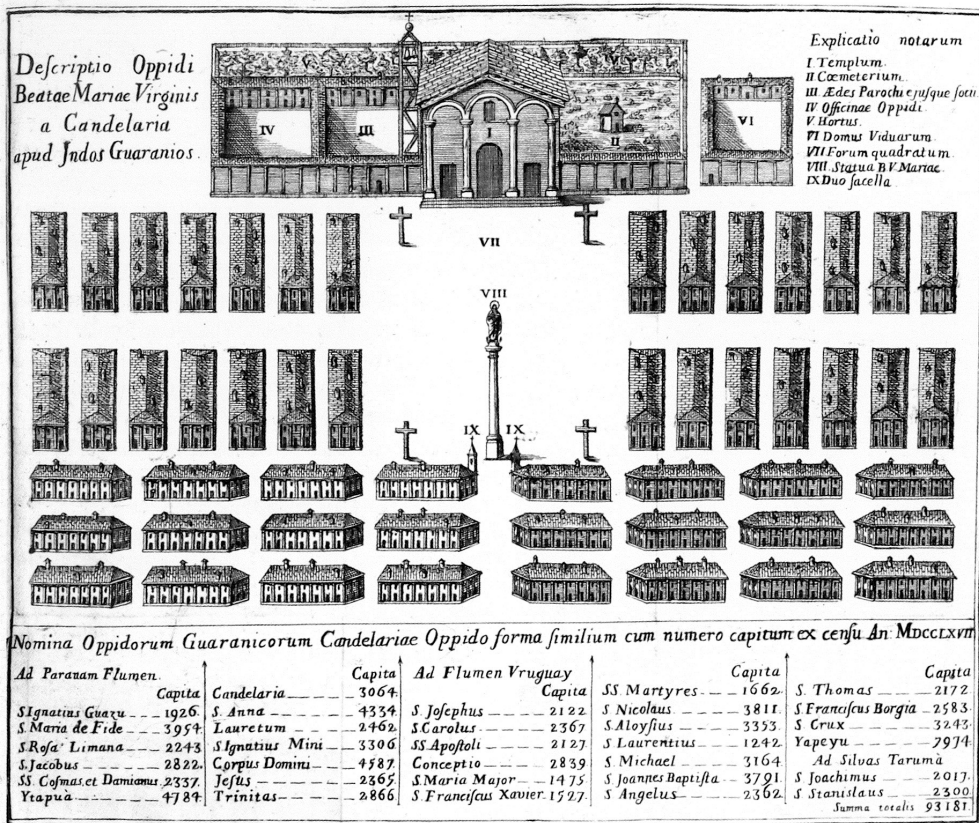
W jezuickich redukcjach i Freudenstadt kościoły natomiast umieszczone są odpowiednio w pierzei centralnego placu oraz w jego narożniku jako wklęsłe domknięcie. Tym samym plac stanowi przedpole dla obiektu sakralnego, który także w tych przypadkach pełni rolę dominanty. Również wtedy sakralna bryła otrzymuje status formy mocnej (Malinowska-Petelenz, 2018).

Il. 3. „Pięcioliniowy” plan Freudenstadt (Eaton, 2001)

Wszystkie omawiane przykłady charakteryzują się kwadratowym bądź prostokątnym obrysem miasta, w który wpisano ortogonalny układ zabudowy – na siatce lub radialny. Geometryczny układ redukcji oparty był na wzorach europejskich, czyli kartezjańskiej siatce, uznanej przez Leonarda Benevola (1995) za symbol cywilizacji europejskiej, a także na renesansowych zasadach kreowania miasta (il. 4). Odrodzeniowa racjonalizacja przestrzeni wskazuje na dydaktyczny zamysł tego projektu – osadzenie społeczności w realiach monoteistycznych i produktywistycznych. Jean Lacouture, przyrównując je do średniowiecznych zakonów, pisał:

„To, co tutaj wzniesiono, w sercu dżungli, nie jest być może Miastem Słońca Campanelli, jest miastem należącym do porządku «cywilizacyjnego», racjonalnego, produktywistycznego, które pragnie być tak doskonałe, że tylko Bóg, jedyny i wszechmogący, mógłby wymyślić i zarządzić jego zbudowanie. [...] Chodzi o oczywistość samowładnego przemodelowania, najpierw pejzażu, a poprzez nie – ludu, i wreszcie – wizji świata. [...] Poprzez rozmach perspektywy, czystość linii, wspaniałą potęgę tworzywa i jego słoneczne piękno, jawią się tutaj, w sposób teatralny, porządek, stałość i bezpieczeństwo, po to, by oswoić i zrjonalizować świat oraz leśnych ludzi. [...]” (Lacouture, 1998: 414).

Il. 4. Jezuitska redukcja w Paragwaju, 1793 (Eaton, 2001)

Układ Freudenstadt i Christianopolis obejmował cztery radialne ulice, zbiegające się na centralnym placu – łączące centrum miasta z bramami, oraz ulice koncentryczne – o przebiegu kwadratów, prowadzące do typowej zabudowy. Odrzucenie elementu bloku zabudowy w obu przykładach jasno wskazywało na sakralne centrum. Według Kostofa (1991) widoczne podobieństwo planu Freudenstadt do labiryntów średniowiecznych katedr wskazuje na tęsknotę Schickhardta za czasami średniowiecza⁸.

U Andreaego (1619) koncentryczne ulice zbiegają się na centralnym, kwadratowym rynku z okrągłą budowlą religijną na środku. Jednocześnie funkcjonalne strefowanie czterech rzędów (dwa rzędy domów mieszkalnych, jeden budynków rządowych – wewnętrzny, jeden magazynów – zewnętrzny), dzielące miasto na trzy części: reprezentacyjną, zapewniającą przetrwanie (produkcja żywności) i bezpieczeństwo (ćwiczenia i musztra), wraz

⁸ Mniej poważna strona zagadnienia dotyczyła przyczyny powstania zrealizowanego układu urbanistycznego. Miał on zostać oparty na planszy do młynka, pomyśle, który przyszedł na myśl księciu Fryderykowi I Wirtemberskiemu podczas gry (Braunfels, 1988; Kostof 1991: 187)

z ustrojem zmuszającym do ascetycznego, uporządkowanego życia, tworzy ramy dla społeczeństwa podporządkowanego religii.

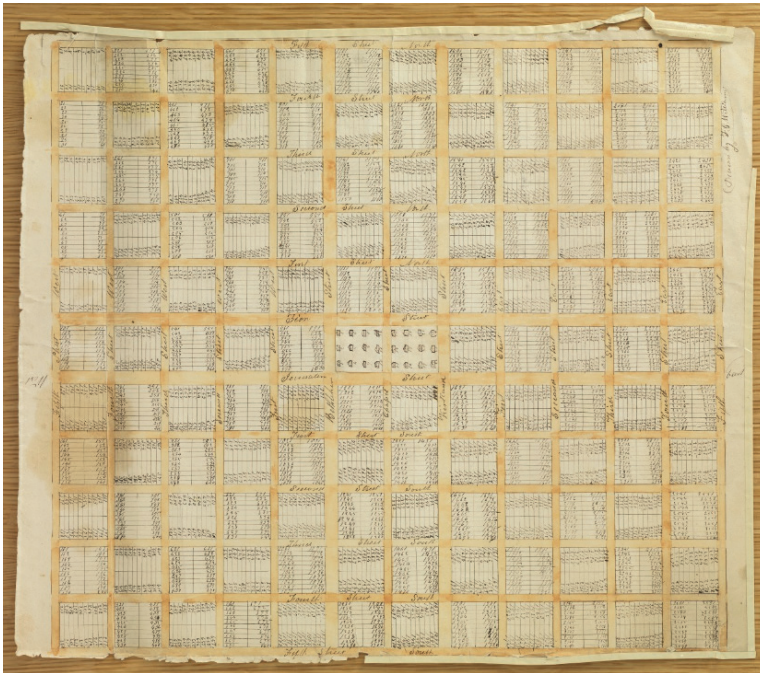
Biblijna Niebieska Jerozolima, która stanowi podstawę dla narracji chrześcijańskiej zarówno świątyni, jak i miast idealnych, ma kształt kwadratu i wyprowadza wiele fundamentalnych znaczeń symbolicznych kwadratu w religijnej architekturze i urbanistyce (Hani, 1994). Cyfra cztery symbolizuje cały stworzony świat (już w starożytności oznaczała uniwersum): cztery żywioły, pory roku, strony świata, epoki. Kwadrat i sześćian jako figury geometryczne o zerowej podstawie dają wrażenie spokoju, stałości i harmonii (Walczak, 2011). Według Walczaka stosunek kuli do kwadratu jest punktem wyjścia dla architektury chrześcijańskiej – idei i realizacji świątyni. Na rysunku Christianopolis okrągła wieża na kwadratowym placu ukazuje powiązanie koła i kwadratu.

Zarówno pierwszy, jak i skorygowany plan Syjonu (il. 5) przewidywały miasta zbliżone do kwadratu. W przypadku Zion City wskazany przez Smitha rozmiar miasta – 1 mila kwadratowa – był warunkowany rozporządzeniem Kongresu Stanów Zjednoczonych z 1785 r., zgodnie z którym teren na północny zachód od rzeki Ohio został podzielony na kwadratowe pola o boku równym jednej mili (United States Continental Congress i in., 1785). Jednak milowe pola dzielono następnie na 64 działki i tutaj Smith zdecydował się na inne rozwiązanie, ponieważ teren miasta w planie pierwotnym podzielił na 49 mniejszych kwartałów⁹, tym samym otrzymując większe działki.

Jednocześnie zaproponował naprzemienny układ zabudowy działek, co spowodowało rozbicie wnętrza ulicznych, ale także równomierny rozkład bardziej aktywnych fragmentów ulic, z których zapewniony jest dostęp do frontów budynków. W tkance miasta brakuje funkcjonalnie istotnych i potencjalnie ożywionych miejsc innych niż centralne kwartały.

John Reps (1965) nie znajduje przestrzennego uzasadnienia dla tego naprzemiennego układu. Według niego najprawdopodobniej studiujący Biblię Smith zaczerpnął ortogonalny rozkład i formę Zion City z opisu miast Lewitów z Księgi Liczb i Jeruzalem z Księgi Ezechiela – o kształcie kwadratu. Otoczone one były polami uprawnymi, stając się miastami-państwami scalającymi miasto z wsią. Istotną cechą koncepcji Smitha były niewielkie odległości pomiędzy zabudową mieszkaniową a centralnie usytuowanymi zabudowaniami sakralnymi. Tereny wokół miasta przeznaczone zostały dla podstawowych czynności koniecznych do egzystencji, przede wszystkim rolnictwa. Ograniczenie jego przestrzeni, wymuszające niewielkie odległości pomiędzy domami mieszkalnymi na terenie całego miasta i świątyniami, także miało cel ewangelizacyjny. W doktrynie mormońskiej podkreślana jest kwestia „dziedzictwa”, często przywoływana w kontekście konsekrowanej ziemi Syjonu (Olsen, 1993).

⁹ Analiza wielkości wszystkich kwartałów zabudowy w Zion City wskazuje na pomyłki w obliczeniach autora. Miasto, zgodnie z rozpisanyymi wymiarami, powinno nie mieć boku o długości 1 mili, ale ok. 1,25 mili.

Il. 5. Poprawiony plan miasta Syjon, 1833 (Williams, 1833c)

Podkreśleniu znaczenia religii służy również kształtowanie sylwety miasta, czyli usytuowanie go w złożonych warunkach topograficznych lub wprowadzenie dominant architektonicznych i stopniowanie wysokości zabudowy (Kostof, 1991). Do momentu zeświecczenia miast budynki kościelne były w nich z reguły najwyższymi obiektami, dominującymi nad resztą tkanki. Często stawiano je na wzniesieniach, a zawsze formowano wieżę – element przekazujący w narracji architektonicznej fundamentalne znaczenia egzystencjalne – ochronę i aspiracje transcendentalne. Według Forstner (1990) biblijne miasto święte było samą wieżą. Liczba wież w mieście także mogła mieć znaczenie symboliczne, odnosząc się do chrześcijańskiej symboliki liczb.

Z kolei miasta położone w skomplikowanych warunkach topograficznych miały możliwość przekształcenia swojej topografii w element narracji przestrzennej, stanowiący o tożsamości miasta. Tak jest w przypadku ateńskiego Akropolu, rzymskich siedmiu wzgórz czy Konstantynopola. Podobnie Campanella usytuował swoją wizję Miasta Słońca. Niektóre redukcje jezuickie również lokowane były na wzgórzach, co kształtowało ich sylwetę, ale powodem tego działania były względy obronne (zwłaszcza w przypadku wczesnych założeń wojskowych). Natomiast najwyższym budynkiem każdej redukcji był kościół z wolno stojącą dzwonnica lub wieżą. W sylwecie miasta widoczna była dominująca różnica w skali zabudowy kościoła i przyległego do niego klasztoru (piętrowy) oraz zabudowań neofitów o geometrycznym rozkładzie, które były

początkowo drewniane, a potem kamienne i miały wysokość jednej kondygnacji ze spadzistym dachem (oprócz klasztoru tylko budynki wojskowe miały wysokość dwóch kondygnacji).

Pionowe formy w redukcjach uzyskały także elementy umieszczone na niektórych placach – krzyże i pomniki. Makietą wczesnego stadium rozwoju San Ignacio, wystawiona w muzeum w Kurytybie, pokazuje drewniane obozowisko wojskowe na lekkim wzniesieniu, sto budynków o ściśle geometrycznym rozkładzie oraz dominantę – wysoki, cedrowy kościół (Lacouture, 1998).

Christianopolis i Syjon mają jeszcze jedną narracyjną cechę przestrzenną, przekazującą symbolikę kosmologiczną: rozmieszczone zostały przez autorów zgodnie z kierunkami świata. Steven Olsen (1993) interpretuje ortogonalność i położenie Syjonu jako symbole triumfu boskiego porządku nad krajobrazem – zgodnie z niebieskim archetypem, jednak mormońskie miasto mogło być też po prostu zlokalizowane zgodnie z amerykańskim prawem. Natomiast w przypadku wizji Andreaego ten porządek przestrzenny zdecydowanie miał swoje korzenie w Biblii.

Wiara we wpływ ciał niebieskich na Ziemię, a przez to związek władzy świeckiej z Boską umożliwia według Kostofa (1991) władcom miast kształtowanie przestrzeni w taki sposób, aby pewne grupy ludności czy modele zachowań faworyzować, a inne eliminować za pomocą lokowania ich w pobliżu przestrzennego i ideowego środka miasta lub na jego obrzeżach. To „klauzurowanie” przestrzeni miasta ma swoje korzenie w życiu zakonnym i podobnie jak w zakonie następuje zespolenie narracji przestrzennej z uporządkowaniem życia społecznego przez dyscyplinę i dokładnie określony porządek dnia. Lefebvre (1991) wprowadził podział miejskiej rzeczywistości na „poziom” mikro (aspekty codzienne) i makro (aspekty symboliczne), a także na przestrzeń postrzeganą, przeżywaną oraz wyobrażoną, czyli skonceptualizowaną. Symultaniczność czasu i przestrzeni przez rytm praktyk społecznych tworzy u niego rytmoanalizę. Właśnie to wprowadzenie różnych, indywidualnie postrzeganych czasów w przestrzeń miasta daje pretekst do rozmowy o zbudowanej tkance jako narracyjnej ścieżce zdarzeń.

W mieście religijnym symboliczną wymowę miały liczby. Andreae zastosował cyfrę cztery i jej wielokrotności: cztery boki kwadratu, bastiony, wieże obronne, rzędy typowych budynków mieszkalnych, czterystu mieszkańców, osiem i szesnaście większych i mniejszych wież we wnętrzu miasta, dwadzieścia metrów szerokości traktu budynku, sto metrów średnicy budynku świątyni. Susanne Lang (1952) w analizie Christianopolis łączy symbolizm chrześcijański i platoński (Andreae uznawany jest za twórcę bractwa różokrzyżowego). W Nowym Syjonie natomiast dwadzieścia cztery budynki publiczne, podzielone po dwanaście na działkę, odpowiadać miały religijnemu porządkowi zaczerpniętemu z Biblii. Williams (1833c) ustawił świątynię w równym rozkładzie 4 x 3 na każdym z bloków zabudowy.

Forstner (1990) wskazuje na połączenie w symbolice liczb natury i świata nadprzyrodzonego, co zostało wykorzystane w narracji przestrzeni sacrum. Prosty środek, „służący do uporania się z wielorakością” (Forstner, 1990: 41), wskazuje na mistyczne znaczenia elementów świata zbudowanego. Symbolika cyfry cztery została już tutaj opisana wraz z kwadratowym obrysem miasta, natomiast cyfra osiem oznacza doskonałość, dzień, w którym Chrystus zmartwychwstał, czyli symbol nowego stworzenia, ale także symbol tajemnicy, która wypełni

się dopiero w dzień sądu ostatecznego (Forstner, 1990). Dwunastka natomiast to liczba zupełna i cała, mieszcząca w sobie trójkę (symbol Boga) i czwórkę (liczba świata). Ma również odniesienia kosmologiczne – do liczby miesięcy i znaków zodiaku. Nie same liczby jednak mają tutaj znaczenie, ale również elementy, do których się odnoszą.

5. ELEMENTY NARRACJI ARCHITEKTONICZNEJ OBIEKTÓW KULTU RELIGIJNEGO

Pośród trzech typów relacji politycznych księcia i kapłana z przestrzenią miasta (Kostof, 1991), wyróżnia się miasto podporządkowane religii, miasto z wydzieleniem suwerennego terytorium kapłana i miasto z władzą świecką podporządkowującą sobie religię¹⁰. W idealnych miastach religijnych występował zawsze pierwszy typ, a władzę piastował najwyższy kapłan (lub ich grupa).

W Christianopolis centralna cytadela miała pełnić jednocześnie funkcję centrum życia religijnego i kulturalno-społecznego. Andreae przewidział na parterze zgromadzenia religijne, a na piętrze świeckie, takie jak koncerty czy przedstawienia teatralne. Przede wszystkim jednak powiązał religię z edukacją, mieszcząc w cytadeli zespoły pomieszczeń w całości przeznaczonych na naukę i sztukę (poza zbrojownię, archiwum i drukarnię), m.in. na nauki ścisłe, medycynę, historię naturalną i sztuki wizualne. Edukacyjnemu celowi towarzyszy narracja typu *explicite*. Mury cytadeli (podobnie jak w Mieście Słońca Campanelli) miały być zdobione ikonografią edukacyjną – ilustracjami wydarzeń, postaci historycznych i zjawisk przyrodniczych. Najbardziej znana grafika Christianopolis pokazuje budynek cytadeli jako okrągłą wieżę, przekrytą kopułą z latarnią i krzyżem. Kopuła cytadeli zaopatrzona jest w latarnię, a w jej najwyższym punkcie narysowany jest krzyż Chrystusowy. Na ścianach cytadeli okna mają wyraźnie pionowy kształt. Wertykalizm fasad kieruje wzrok odbiorcy ku górze, gdzie wierni patrzą w modlitwie – symbolicznie wznosząc się duchowo (Hani, 1994). Wieża w narracji świętyń chrześcijańskich oznacza „święte dążenie w górę”, a kopuła – sklepienie niebieskie (Forster, 1990; Hani, 1994).

Smith zaplanował wypełnienie trzech centralnych kwartałów Nowego Syjonu budynkami świątynnymi i innymi biskupimi zabudowaniami. 24 budynkom nadano nie tylko funkcje sakralne, ale też administracyjne, edukacyjne i usługowo-handlowe. Wszystkie dziedziny życia w mieście uznawane były za „błogosławione”, a władza świecka sprawowana była przez osobistości kościelne (Olsen, 1993). W późniejszej wersji miasta trzy kwartały zostały zastąpione dwoma, ale idea zgrupowania pozostała.

Kościoty redukcji jezuickich miały klasyczne bryły i rokokowe detale (il. 6). Analiza planów poszczególnych redukcji pokazała, że przynajmniej w dużej części z nich kościoły zlokalizowane były ołtarzami w stronę południową, miały trzynawowe bryły pozbawione transeptu i wieżę – dzwonnice. Wieża-dzwonnica jest w chrześcijaństwie symbolem wznoszenia się,

¹⁰ Ten typ według S. Kostofa występował w miastach socjalistycznych.

jednocześnie przez odniesienie do dźwięków – tworzącym przestrzeń sacrum (Hani, 1994). Rytualne lokowanie świątyni, które powoduje, że wierni zwracają się w stronę światła, symbolizuje „drogę zbawienia”, prowadzącą od „ziemi żywych” do „miasta świętych”. Architektoniczny detal kościołów redukcji jezuickich natomiast wskazywał na syntezę kultur. Miejscowi rzemieślnicy rzeźbili elementy znajome, tematycznie zaczerpnięte z miejscowej kultury i przyrody.

Walczak (2011) dowodzi, że chrześcijańska świątynia przedstawia ciało Chrystusa i jej forma architektoniczna doskonale podkreśla tę symbolikę. Korpus Chrystusa to nawa, ręce to ramiona transeptu, a prezbiterium – głowa z koroną cierniową. W tym układzie serce reprezentuje ołtarz.

Il. 6. Kościół w redukcji São Miguel das Missões w Brazylii. Fot. I.S. Machado.
Źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A3o_Miguel_das_Miss%C3%B5es_-_/media/File:Ru%C3%ADnas_1.jpg [dostęp: 10.06.2023]

Kościół luteranski we Freudenstadt jest budowlą dwunawową – po jednej nawie przeznaczono dla kobiet i mężczyzn – z ołtarzem na skrzyżowaniu naw i wieżami na ich zakończeniach. Wieże zakończone są kopułami, w symbolice chrześcijańskiej oznaczającymi sklepienie niebieskie.

Zaznaczenie obecności wiary w tkance miejskiej miasta religijnego następowało również poza przestrzenią sakralną. W przestrzeni prywatnej częstymi elementami bywały ołtarze domowe, w przestrzeni publicznej natomiast stawiano budynki dedykowane bóstwom czy też zabudowania użyteczności publicznej, narracyjnie symbolizujące zjednoczenie społeczne (Kostof, 1992).

Il. 7. Kościół we Freudenstadt, proj. H. Schickhardt, 1599–1615. Fot. Joergens.mi.
Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Evangelische_Stadtkirche_%28Freudenstadt%29_jm52162.jpg [dostęp: 10.06.2023]

U Andreaego religia związana była także z pracą. Republikę rzemieślników zaplanowano na religijnych podstawach (Mumford, 1973). Budynki gildii z wieżami, zarezerwowanymi w mieście preindustrialnym najczęściej dla kościołów, miały stanowić kontynuację przestrzeni sakralnej. Sale gildii przykryte miały być kopułami.

Centralny plac każdej redukcji przeznaczony był przede wszystkim na modły i procesje. Jego narożniki podkreślały wysokie krzyże – punkty nauczania w czasie katechezy oraz stacje procesji. O całym założeniu pisze Graciela Maria Viñuales: „dominująca obecność świątyni w przestrzeni miejskiej podkreślała transcendentny sens projektu misyjnego i zarazem była uzupełniana układem istotnych obiektów miejskich, takich jak krzyże, kaplice, pustelnie czy kolumny, które wzmacniały odniesienia religijne” (Viñuales, 2007, za: Jagłowski, 2015: 59).

5. DYSKUSJA I PODSUMOWANIE

Analiza zebranych przykładów miast idealnych, których geneza ma podłoże religijne, wskazuje na podobne cechy ich układów urbanistycznych, którym towarzyszy architektura sakralna. Są to: budynek sakralny lub zespół budynków, usytuowany w centralnym punkcie

miasta, kwadratowy lub prostokątny obrys zabudowy oraz ortogonalny lub radialny jej układ. Dodatkowo, przez zastosowanie różnicy skali w stosunku do otaczającej zabudowy – kształtowanie sylwety miasta, budynki sakralne są uwydatnione, stanowiąc najważniejszy obiekt. W całym układzie istotna jest symbolika form architektonicznych, a często także liczb. Przedstawione powyżej cechy charakteryzują modelowe religijne miasto idealne.

Według Anny Wierzbickiej „miejsca kultu wprowadzają pewien porządek, ale ich funkcja powinna być punktem wyjścia w formowaniu narracji przestrzennej” (Wierzbicka, 2013: 52). Autorka przedstawia liturgię chrześcijańską jako swego rodzaju zacytną narrację przestrzennej, czyli uprawomocnienie zastosowanych przestrzennych symboli. W religijnym mieście idealnym przestrzeń urbanistyczna jest przestrzenią rytualną. Przy czym, badając jej narrację, należy zgodzić się z podziałem Wierzbickiej na elementy takie jak cel i historia (chrystocentryczne widzenie świata i historia zbawienia) oraz te zależne od miejsca, twórcy i czasu, który rozumie jako „moment powstania dzieła w kontekście historii i kultury”. Te ostatnie podlegają zmianom i mogą stanowić materię badania narracji.

Należy zauważyć w tym miejscu, że analiza narracji architektury w historycznych miastach idealnych jest utrudniona – nie zawsze autorzy dokładnie opisali swoje wizje. Brak dostępu do niektórych treści również stanowi ograniczenie dla badań.

Z biegiem lat (począwszy od okresu oświecenia) następowała także stopniowa sekularyzacja życia społecznego w architekturze, wyrażająca się ograniczaniem skali budynków sakralnych i utratą ich pozycji dominant. Wraz z podziałem miasta na strefy funkcjonalne w modernizmie przestrzeń przeznaczona dla ducha stała się jedynie jedną z wyspecjalizowanych stref zorganizowanych funkcjonalnie. Architektura sacrum przekształciła się w przestrzeń użytkową, a monumentalne formy – dotychczas zarezerwowane dla obiektów świątynnych – zaczęto nadawać budynkom, np. biurowym lub handlowym.

BIBLIOGRAFIA

- Andrae, J.V. (1916). *Cristianopolis; an ideal state of the seventeenth century*. New York, Oxford University Press, American branch. Pobrane z: <https://archive.org/details/cristianopolisid00andr/mode/2up> [dostęp: 21.06.2023].
- Austin, T. (2020). *Narrative environments and experience design. Space as a medium of communication*. Routledge.
- Benevolo, L. (1995). *Miasto w dziejach Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Krąg.
- Bonenberg, W. (2007). Narracja architektoniczna a kontekst kulturowy. *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka*, 9, 5–16.
- Bramorski, J. (2002). Antropologiczny wymiar symboliki przestrzeni sakralnej w ujęciu Mircei Eliadego. *Forum Teologiczne*, 3, 153–162.

- Braunfels, W. (1988). *Urban Design In Western Europe, Regime and Architecture, 900–1900*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dürer, A. (1527). Etliche Vnderricht, zu Befestigung der Stett, Schloss, vnd Flecken. Nuremberg: Hieronymus Andreae. Pobrane z: https://archive.org/details/gri_etlichevnder00dure/page/n39/mode/2up [dostęp: 21.06.2023].
- Eaton, R. (2001). *Ideal cities. Utopianism and the (un)built environment*. London: Thames & Hudson.
- Forstner, D. (1990). *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Coates, N. (2012). *Narrative architecture*. Chichester: Wiley.
- Griffiths, S. (2021). *Writing the materialities of the past. Cities and the architectural topography of historical imagination*. London, New York: Routledge.
- Gutkind, E.A. (1969). *International history of city development, t. 1*. New York: Free Press of Glencoe.
- Hani, J. (1994). *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*. Kraków: Znak.
- Jagłowski, M. (2015). Redukcje – europejska utopia Nowego Świata. *Annales I – Philosophy and Sociology, XL(1)*, 49–73.
- Jakubowski, W. (2005). Doktryna, kult i organizacja Kościoła Mormonów. *Studia z Prawa Wyznaniowego, 8*, 317–344.
- Kaczmarczyk, K. (2017). *Narratologia transmedialna. Teorie, praktyki, wyzwania*. Kraków: Universitas.
- Kostof, S. (1991). *The City Assembled. The Elements of Urban Form Through History*. London: Thames and Hudson.
- Kostof, S. (1992). *The City Assembled. The Elements of Urban Form Through History*. London: Thames and Hudson.
- Lang, S. (1952). The ideal city from Plato to Howard. *The Architectural Review, CXI(668)*, 91–101.
- Landkreis Freudenstadt. (2019). Pobrane z: <https://www.landkreis-freudenstadt.de/Startseite/Landkreis/Freudenstadt.html#> [dostęp: 21.05.2023].
- Lynch, K. (1994). *Good city form*. Massachusetts: MIT Press.
- Lacouture, J. (1998). *Jeziuci. T. 1: Zdobywcy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Lavedan, P. (1941). *Histoire de l'urbanisme. Renaissance et temps modernes*. Paris: H. Laurens.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Malden: Blackwell Publishing.
- Malinowska-Petelenz, B. (2018). *Sacrum in civitas. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Mumford, L. (1961). *The city in history, Its origins, Its transformations. Its Prospects*. London: Harcourt, Brace & World.
- Mumford, L. (1970). *The story of utopias*. New York: Viking Press.
- Niezabitowska, E. (2014). *Metody i techniki badawcze w architekturze*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.

- Niezabitowski, A. (2016). Narracja architektoniczna – interpretacje, spekulacje czy fakty empiryczne? *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 61(1), 5–17.
- Olsen, S.L. (1993). *Joseph Smith's concept of the City of Zion*. W: S. Easton Black, C.D. Tate Jr (red.), *Joseph Smith: the prophet, the man* (s. 203–211). Brigham.
- Partridge, E. (1833). *Proposal for Zion's City Center from Edward Partridge, circa Late September 1833*. Pobrane z: <https://www.josephsmithpapers.org/paper-summary/proposal-for-zions-city-center-from-edward-partridge-circa-late-september-1833/1> [dostęp: 15.05.2023].
- Psarra, S. (2009). *Architecture and narrative: the formation of space and cultural meaning*. New York: Routledge.
- Rakatansky, M. (1992). *Spatial Narratives*. W: R. Burdett, J. Kipnis, J. Whiteman (red.), *Strategies in architectural thinking*. Cambridge: MIT Press.
- Rasmussen, S.E. (1969). *Towns and buildings. Described in drawings and words*. Massachusetts: MIT Press.
- Reps, J. (1965). *The making of urban America: a history of city planning in the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- Rosenau, H. (1972). *The ideal city – its architectural evolution*. London: Harper & Row Publisher.
- Ryan, M.-L., Foote, K., Azaryahu, M. (2016). *Narrating space / spatializing narrative: where narrative theory and geography meet*. Columbus, OH: Ohio State University Press.
- Smith, J. (1833). *Plat of the City of Zion, circa Early June–25 June 1833*. Pobrane z: <https://www.josephsmithpapers.org/paper-summary/plat-of-the-city-of-zion-circa-early-june-25-june-1833/1> [dostęp: 15.05.2023].
- Soster, S.S., Pratschke, A. (2021). Jesuit Reductions as a System: a necessary review. *VIRUS Journal*, 22. Pobrane z: http://www.nomads.usp.br/virus/_virus22/?sec=6&item=1&lang=en [dostęp: 17.07.2021].
- Szpakowska, E. (2011). *Architektura miasta idealnego* (rozprawa doktorska). Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. Pobrane z: <https://history.iowa.gov/history/education/educator-resources/primary-source-sets/how-states-get-their-shapes/land-ordinance> [dostęp: 5.07.2023].
- United States Continental Congress, King, Rufus Johnson, William Samuel Johnson. (1785). *An ordinance for ascertaining the mode of disposing of lands in the Western Territory: Be it ordained by the United States in Congress assembled, that the territory ceded by individual states to the United States, which has been purchased of the Indian inhabitants, shall be disposed of in the following manner 18 May 1785*. Pobrane z: <https://www.iowaculture.gov/history/education/educator-resources/primary-source-sets/how-states-get-their-shapes/land-ordinance> [dostęp: 22.06.2023].
- Walczak, R. (2011). *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*. Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników.

- Wierzbicka, A.M. (2013). *Architektura jako narracja znaczeniowa*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Whittick, A. (red.). (1974). *Encyclopedia of urban planning*. New York: McGraw Hill.
- Williams, F.G. (1833a). *Plan of the House of the Lord, [Kirtland Township, Geauga Co., OH], between 1 and 25 June 1833*. Pobrane z: www.josephsmithpapers.org [dostęp: 15.05.2023].
- Williams, F.G. (1833b). *Revised plan of the house of the Lord, [Kirtland Township, Geauga Co., OH], ca. 10 Aug.–ca. 4 Sept. 1833*. Pobrane z: <https://www.josephsmithpapers.org/paper-summary/revised-plan-of-the-house-of-the-lord-circa-10-august-circa-4-september-1833/1> [dostęp: 15.05.2023].
- Williams, F.G. (1833c). *Revised plat of the City of Zion, [Kirtland Township, Geauga Co., OH], ca. early Aug. 1833*. Pobrane z: www.josephsmithpapers.org [dostęp: 15.05.2023].
- Zarębska, T. (1971). *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*. Warszawa: PWN.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_der_Stadt_Christianopolis.jpg [dostęp: 10.06.2023]
- https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A3o_Miguel_das_Miss%C3%B5es_-_/media/File:Ru%C3%ADnas_1.jpg [dostęp: 10.06.2023]
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Evangelische_Stadtkirche_%28Freudenstadt%29_jm52162.jpg [dostęp: 10.06.2023]